

HEKSENMONUMENT

Voorwoord

De heksenjachten zijn waarschijnlijk de enige grootschalige historische moordpartij waar we nog lollig over doen. Wie er aandacht voor vraagt, wordt algauw voor gek versleten. Suggesteren dat de heksenjachten te maken hadden met vrouwenhaat, en erop wijzen dat ze culturele sporen hebben nagelaten, schiet al helemaal in het verkeerde keelgat: 'Een collectief en intergenerationeel trauma dat heling en integratie behoeft? Echt, ook wat mij betreft kan er niet genoeg aandacht zijn voor geweld tegen vrouwen en andere vormen van misogynie. Maar die misstanden hebben aan zichzelf meer dan genoeg. Die kunnen heel best zonder klepkolder over hekserij.' Aldus een *de Volkskrant*-columniste.

Toch is het verband tussen hekserij en misogynie kraakhelder. Een korte blik op de feiten volstaat: 85 procent van de veroordeelden was vrouw. De mannen die ook werden geëxecuteerd, waren in veel gevallen echtgenoot van, kind van, of anderszins verwant aan een al veroordeelde vrouw, die de bron van de hekserij bleef.

De heksenvervolging strekte zich in Europa uit van de 15e tot en met de 18e eeuw. Recente schattingen van het aantal ter dood gebrachte 'heksen' lopen uiteen van vijftig- tot

honderdduizend, nog zonder de slachtoffers mee te rekenen die tijdens hun proces bezweken door marteling, verkrachting of de slechte omstandigheden waaronder ze gevangenzaten.

Zij waren geen heksen in de betekenis van paganisten of aanhangers van de voorchristelijke natuurreligie. Tegen de tijd dat mensen van 1550 tot 1650 (het hoogtepunt van de heksenvervolging) werden beschuldigd van kwade toverij, was de oude natuurreligie al lang en breed gekerstend: traditionele jaarfeesten waren omgevormd tot christelijke feesten en op oude heilige plekken was een kerk verrezen. Sommige beschuldigten hadden nog wel kennis van heilzame kruiden, weersvoorspellingen en maanstanden die invloed hadden op de gewassen. Kennis die van generatie op generatie werd doorgegeven, maar die steeds vaker verdacht werd gemaakt. In veel gevallen ging het om iets anders.

De vrouwen die als heks werden aangewezen waren vaak alleenstaand, ongetrouwd of weduwe. Ongehoorzaam aan echtgenoot, meneer pastoor of plaatselijke machthebber. Eigenzinniger of losbandiger dan de Kerk gezond achtte. In hun eigen onderhoud voorzienend en bemiddeld genoeg om de schade van een zogenaamd betoverde, gestorven koe te 'vergoeden' en zo een heksenproces te voorkomen, waar het vaak precies om te doen was. Of juist erg arm en afhankelijk van aalmoezen, en daarom een gemakkelijke zondebok voor noodweer, misoogsten en ziektes. Ze waren vroedvrouwen, genezeressen, vrouwen met kennis van planten, wortels, paddenstoelen en kruiden, die uiteindelijk zijn verdreven uit hun beroepen ten behoeve van de opkomende medische professie, waarin alleen plek voor mannen was. Ze waren geweest minnaressen, verkrachte of bezwangerde vrouwen die uit de weg moesten worden geruimd. Ze waren buurvrouwen die

geen blad voor de mond namen en een ruzie niet uit de weg gingen. Ze waren lastige vrouwen.

Wie nog niet overtuigd is van misogynie als basis van de heksenjachten, kan zich wenden tot de heksenjagershandboeken die een selectie bevatten van de meest virulente vrouwenhaat die de westerse cultuur tot dusver had weten op te boeren. Het bekendste handboek, de *Malleus Maleficarum*, noemt vrouwen onder meer leugenachtig, kwaaddenkend, goedgelovig en onverzadigbaar geil. De 16e-eeuwse Franse rechter en fervent heksenjager Henry Boguet schreef in een invloedrijk pamflet dat vrouwen vanwege hun seksuele onverzadigbaarheid gemakkelijk voor de duivel vielen, dat heksen en zelfs weerwolven bijgevolg vooral vrouwelijk waren, en dat Satan door de vulva sprak.

De vulva op zich werd gedemoniseerd. In veel heksenveroordelingen was de vondst van een zogenaamde ‘duivelstiet’, waaruit de duivel zou drinken, doorslaggevend. Zo werd Joan Petersen, een jonge geneesvrouw uit Wapping, Engeland, in 1652 beschuldigd van hekserij, onderworpen aan een hardhandig onderzoek, waarbij ‘een vlezige tiet in haar geheime streek [werd gevonden], meer dan gewoon is bij vrouwen’. Dat volstond – Petersen werd opgehangen. Ook al had een dokter verklaard dat haar ‘tiet’ een gewoon deel was van een gewone vulva.

Op een soortgelijke manier werd Margaret Jones, een vroedvrouw uit Boston, er in 1648 van beticht dat ze een duivelstiet in haar schaamstreek had. Een vriendin getuigde dat het losse stukje vel een scheur was, het overblijfsel van een moeilijke bevalling. Ook dat mocht niet baten. Jones werd geëxecuteerd.

Als het kale bezit van een vulva al genoeg kan zijn om aan de galg te eindigen, waarom vinden we het dan toch zo moeilijk om onder ogen te zien dat de heksenvervolgingen inderdaad vrouwenvervolgingen waren?

De pogingen om aan dat besef te ontkomen zijn best creatief. Zo zijn er mensen die wijzen naar het mechanisme van ‘complotdenken’ als (afdoende) verklaring voor de heksenjachten. Of die stellen dat de georganiseerde martelverhoren en moordpartijen vooral een theologische exercitie waren, een poging om het bestaan van de duivel en dus, indirect, van God te bewijzen. (En wat is er beter bewijs dan seks met de duivel, de centrale beschuldiging in heksenprocessen?) Hierbij wordt licht vergeten dat zowel het geloof in een ‘heksencomplot’ als de poging om bewijs te vergaren door in merendeel *vrouwen* te martelen, zwaar leunen op het al bestaande geloof dat vooral *vrouwen* irrationeel en tot zonde geneigd zouden zijn, zoals de heksenjagers veelvuldig herhaalden. Kortom, ook bij deze verklaringen ontkom je niet aan het element misogynie. Waarmee we weer terug zijn bij af.

De huiver om vandaag de dag te erkennen dat de heks – of zij die als zodanig werd gemarteld en vermoord – toch vooral een vrouw was, is des te interessanter omdat ‘heks’, als scheldwoord, uitsluitend voor vrouwen wordt gebruikt. Denk aan het aftreden van minister Sigrid Kaag, dat ter rechterzijde werd onthaald als ‘hexit’ – exit de heks. Het is het soort verwensing dat elke prominente vrouw vroeg of laat ontvangt, al dan niet met een brandstapel-gifje en de tekst: ‘Vroeger wisten ze wel wat ze met heksen aan moesten’, zoals een troll zijn niet eens zo impliciete moordfantasie over ‘Oberhexe’ Angela Merkel formuleerde.

De huidige wereldwijde aftakeling van vrouwenrechten toont aan dat de immens oude culturele ziekte misogynie nog steeds onder de oppervlakte broeit. In Afghanistan heeft de Taliban meisjes en vrouwen weer achter de voordeur gekregen en in Iran kan het tonen van een vrouwelijke haarlok leiden tot de dood, de heksenjachten in Afrika laaien op, de geweldscijfers tegen vrouwen gaan sinds het begin van de pandemie wereldwijd door het dak en politici morrelen wereldwijd aan het recht op abortus. Patriarchale religie doet daarbij van oudsher dienst als ideologische rechtvaardiging.

Daarom is de figuur van de heks nog altijd relevant. Daarom resoneert ze, ook bij een jongere en activistische generatie: de heks als symbool voor verzet tegen een gewelddadig patriarchaal systeem.

Het doel van dit pamflet, en van de Stichting Nationaal Heksenmonument, is in de eerste plaats het realiseren van een nationaal monument ter nagedachtenis aan de vrouwen (vooral) en mannen die als heks zijn aangewezen, gemarteld, veroordeeld en ter dood gebracht. Een heksenmonument erkent vanuit de wereldlijke macht die destijds heeft meegewerkt aan de heksenprocessen en veroordelingen dat de heksenprocessen onjuist en onrechtvaardig zijn verlopen en dat de ter dood veroordeelden onschuldig zijn. De rol van de Inquisitie in de heksenprocessen en veroordelingen, en daarmee van de Kerk, is er natuurlijk ook, maar het is tot op heden niet gelukt om het Vaticaan tot uitspraken te verleiden.

Een fysiek monument in de openbare ruimte doet recht aan dit pijnlijke deel van onze vaderlandse geschiedenis. Het zal een impuls geven aan bewustwording over wat de heksenvervolging was en wat het teweeg heeft gebracht tot aan het

heden. Het zal stimuleren dat scholieren beter onderwezen worden over de geschiedenis van femicide. Het zal het helen en integreren van het collectieve en intergenerationele trauma van heksenvervolging bevorderen. Het probeert bij te dragen aan het aanpakken van huidige mensenrechtenschendingen die verband houden met de vervolging van hekserij in onder meer Nigeria, Ghana, India en Malawi, waarover de Nigeriaanse mensenrechtenverdediger en humanist Leo Igwe verderop in dit pamflet schrijft. En het maakt het gemakkelijker om de resten van vrouwenhaat ook in de huidige tijd te detecteren en aan te pakken.

Officiële excuses van de overheid of het Vaticaan zijn nadrukkelijk niet ons einddoel. Het gaat ons om eerherstel en bewustwording. Om postume rehabilitatie voor de onschuldige vrouwen en mannen die op gruwelijke wijze zijn omgekomen. Het gaat om het rechtzetten van de beeldvorming in onze geschiedenis- en schoolboeken. Het gaat om het aanwijzen en helen van historisch trauma dat vrouwen uiteen heeft gedreven en onderling wantrouwen heeft gevoed en dat ook bij mannen diepe sporen heeft nagelaten.

In de afgelopen jaren werden internationaal stappen gezet naar eerherstel: de regeringen van Zwitserland, Noorwegen, Schotland en Catalonië hebben postume gratie verleend aan de slachtoffers van heksenjachten in hun samenlevingen. In Nederland volgen plaatselijke initiatieven elkaar in snel tempo op. In Kasteel Cranendonck is sinds 2019 een permanente expositie ingericht over de slachtoffers van de heksenvervolging daar. In Schiedam is op internationale vrouwendag 2023 een gedenktegels op de Grote Markt onthuld. In juli 2022 werd via een open brief eerherstel gevraagd voor de tweeëntwintig mensen die in het gebied Westerwolde als heks wer-

den verbrand. In Onstwedde staat een gedenksteen voor deze slachtoffers. In 2022 zijn er bij kasteel Limbricht maar liefst twee standbeelden van Entgen Luijten, hoofdpersoon van de roman *De heks van Limbricht*, geplaatst. In hetzelfde jaar beloofde de gemeenteraad van Roermond zich sterk te maken voor eerherstel van de ruim zeventig slachtoffers van een uitbraak van heksenhysterie. Er komt een plakkaat met de namen van alle slachtoffers op de Galgenberg. Al drie jaar reist de theatervoorstelling *De Heks van Almen* door Nederland langs plaatsen waar heksenverbrandingen hebben plaatsgevonden. De voorstelling gaat over Aleyda uit Almen, de eerste vrouw in ons land die als heks werd verbrand; ook daarover meer in dit pamflet.

In *Heksenmonument* komen verschillende perspectieven op de heksenvervolgving aan bod, waarin de oorzaken op allerlei lagen en aspecten van het bestaan duidelijk worden, net als de doorwerking ervan op het heden. Het wil mogelijke antwoorden geven op vragen als: waarom waren de slachtoffers vooral vrouwen? Wat zijn we door de heksenvervolgving aan oude kennis kwijtgeraakt en wat kan het ons allemaal opleveren als we deze weer terugvinden?

De antwoorden en beschouwingen van de verschillende bijdragen zullen, ook bij elkaar opgeteld, niet volledig zijn. Volledigheid is niet wat we nastreven, een aanzet tot bewustwording wel. Dit pamflet werpt een aandachtige blik op het verleden, dat ons heden zal kleuren zolang we ons er niet van bewust zijn. Het is een hoopvolle richtingaanwijzer naar een wereldbeeld waarbij we als mens weer leren als soort tussen de soorten te bestaan, met eerbied voor en kennis van de natuur. En met achting voor waarden die vaak worden

gezien als vrouwelijk, hoewel ze algemeen menselijk zijn: het luisterende, zoekende, zachte, intuïtieve, kwetsbare element in mannen, vrouwen en alles ertussenin in onze samenleving. Het is tijd.

Manja Bedner, Bregje Hofstede en Susan Smit, respectievelijk penningmeester, secretaris en voorzitter van de Stichting Nationaal Heksenmonument, februari 2023

Over schedels

Ellen Deckwitz

Ik ben tien en heb geen idee
waar vrouwen worden gekweekt,
hoe ik moet uitharden
als mijn tantes
die langs de velden hollen,
aansteker in de ene hand,
tampon in de andere.

Ik val regelmatig en zing
als ik opkrabbel:
*Ze prijzen mijn kapsel
maar onder die haren
draag ook ik een schedel.*

Telkens worden mijn knieën
vernieuwd, hoe vaak ik ze ook
schaaf. Vers vlees
kan alleen het gevolg zijn
van een flinke smak,
zo is er steeds meer vel
om mee te knielen.

Ondertussen nemen mijn zussen
in omvang toe, roepen
om meer te mogen
zijn dan slechts een magere
combinatie van skelet
en schaamte.

*Ik schud mijn lokken los.
Daaronder draag ik een schedel.*

Sommige mensen zeggen dat
vrouwen geen mensen zijn.
Sommige mensen
noemen macht
liever magie,
dat vat makkelijker vlam.

Steeds luider hef ik dit lied aan,
doof brandhaarden met de uithalen:

*Onder mijn schedel
draag ik mijn geloof*

het gaat nog niet over
hoe hard ik ook zing.

Ellen Deckwitz (1982) publiceerde verschillende dichtbundels, waaronder *De steen vreest mij* en *Hogere natuurkunde*, en boeken waarin ze laat zien hoe je poëzie beter kunt begrijpen, zoals *Olijven moet je leren lezen* en *Dit gaat niet over grasmaaien*. In 2021 won ze De Johnny en in 2022 de Tollensprijs. Ellen Deckwitz schrijft columns over poëzie voor *NRC* en *De Morgen* en maakt de podcast *Boeken FM* met Joost de Vries en Charlotte Remarque.